

Nagy Emese Ingrid

Lépes Bálint haláltükre. Halálrepresentációk feltöltése a megtérés szolgálatában

Halálról való gondolkodás a 16–17. században

A halál mint téma vagy mint irodalomtörténeti toposz kutatása minden korban kihívást, ugyanakkor jelentős eredmények felmutatásának lehetőségét is magába rejt, ígéretes kutatási terület. Ígéretességéhez hozzájárul az is, hogy számos megközelítésmódra ad lehetőséget. Egyike ezeknek a halállal szembeni attitűdök felőli megközelítés. Ezen megközelítés használata különösen érdekesnek bizonyulhat kora újkori szövegek vizsgálatakor, hiszen ebben a korban (különösen a 16–17. században) indul el egy mentalitásbeli változás, kezdődik el egy attitűdváltás a halállal kapcsolatban. Az emberek kezdenek másként tekinteni a halálra, mint eddig. Bár mentalitásukat és irodalmukat is nagyon uralja a középkori örökség, a középkori halálirodalom és halálrepresentációk hatása, ezeket másként építik be a szövegeikbe (attól függően is természetesen, hogy ezek milyen műfajúak, és milyen céllal íródtak), mégis kirajzolódik egy másfajta, kevésbé familiáris, egyre inkább idegenkedő attitűd a halállal kapcsolatban.

A 16–17. század gazdasági, társadalmi és kulturális krízisei a közmentalításban is jelentős változásokat idéztek elő. A békés halál képe lassan kezdett megbomlani. A halállal szembeni familiaritás ugyan teljesen nem tűnt el, de az emberek ettől az időszaktól kezdve kezdtek távolságot tartani a halállal szemben. Műfajok szintjén különösen nincsenek változások,¹ a halálról való diskurzus nem csitult el, erre a korra is rendkívül gazdag halálirodalom jellemző, a *macabre*-műfajok a bírálatok ellenére sem tűntek el, bár a bennük megjelenő halálrepresentációk szintjén tapasztalható volt némi apró változás, az eszkatologikus témák pedig talán még intenzívebben kerültek elő. Jean Delumeau az eszkatologikus diskurzus előtérbe kerülését a 16. században különösen észlelhető általános európai pesszimizmussal magyarázza, de ennek hátterében más okok is elképzelhetők.²

Bár a műfajok nem változtak, hatásuk és megítélésük jelentős átalakuláson ment keresztül. Az *ars moriendi* például nagyon népszerű volt a 16. században is, de a halál órájának kitüntetettsége, amelyet ez a műfaj közvetített vagy propagált a középkorban, ebben a korban (részben a reformáció hatására) kemény kétségek és bírálatok alá került. Az a hiedelem, hogy a jó halál

Nagy Emese Ingrid (1997) – doktorandusz, Hungarológiai Doktori Iskola, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, nagyemeseingrid@yahoo.com

¹ Philippe Ariès: *The Hour of Our Death. The Classic History of Western Attitudes Toward Death Over the Last One Thousand Years*. Vintage Books, New York 2008. 384.

² Jean Delumeau: *Păcatul și frica. Culpabilitatea în Occident (secolele XIII–XIV)*. Polirom, Jászvásár 1997. 114.

előre elküldi a jelzéseit, ebben a korban már rég kihalófélben volt, ezzel szemben a halál órájának bizonytalansága egyre meghatározóbb, és egyfajta feszélyezettségérzést, bizonytalanságot keltett.³ Ezt a kialakult bizonytalanságérzést a koldulórendek prédikációikban saját céljaikra használták fel. Az *ars moriendik* szélesebb körben való elterjedése a nyomtatási technikáknak köszönhetően az előbb említett tényezőkkel együtt felerősítette az emberekben a halálfélelmet az utolsó órának és a haldoklás kínjainak ecsetelése által, amely már-már elviselhetetlenné változott, hogy a korabeli gondolkodók, mint például Erasmus szerint igazi katasztrófává avatta a halált.⁴ Delumeau szerint a halál órájának félelmetes és mindent eldöntő volta vezethetett el ahhoz, hogy az emberek eljussanak a 16. századtól kezdve arra a gondolatra, hogy a halálra egy egész életet kell készülni.⁵

Jellemző volt a korban az a mentalitás főleg az egyháziak részéről, hogy az emberek alapvetően nagyon keveset gondolnak a halálra, nem elmélkednek róla és a megtérésüket is nagyon későre halasztják. Bellarmino megütözköztetve számol be arról, hogy az emberek mennyit és milyen gondosan foglalkoznak a világi dolgaikkal, és ehhez képest milyen keveset az üdvösségükkel. Megtérésüket arra a korra halasztják, mikor már gyengék lesznek, és nem lesznek tudatuknál. Szerinte az emberek most már az öregkort sem tekintik figyelmeztető jelnek, ez mostanra már önmagában nem lesz elég ahhoz, hogy az ember a halálról kezdjen el elmélkedni és megtérjen.⁶

A klérus válaszreakciója erre előreláthatóan az volt, hogy ők egyre többet próbáltak beszélni a halálról, és olyan devóciós gyakorlatokat terjesztettek, amelyek a halálról való elmélkedést rendszeres gyakorlattá tették. Emellett, ahogy már említettük, nagyon elterjedté vált a négy végső dologról való beszéd, rengeteg, ezzel kapcsolatos szöveg látott napvilágot. Ennek a háttérben viszont több összetettebb ok húzódott meg. Az egyik, amit már említettem Jean Delumeau nyomán, az általános európai pesszimizmus, valamint az, hogy az emberek meg voltak győződve arról, hogy az idők végét élik, a másik ok pedig, amelyet szintén sokan említenek, hogy jelentősen megnövekedik az erőszakos bűncselekmények száma. Ehhez hozzáadódik a kivégzések nyilvánossága, valamint az igazságszolgáltatásban bekövetkező változások. Kováts István szerint a 16–17. századtól kezdve az előző századok igazságszolgáltatásához viszonyítva, kisebb törvény alóli kihágást torolnak meg halálbüntetéssel, az éghajlatváltozás (kis jégkorszak) miatti gazdasági válságok miatt is romlott a közbiztonság, és növekedett a bűncselekmények száma.⁷

Egyrészt azt látjuk, hogy főként az egyházi személyek olyan mentalitásbeli változást észlelnek az emberek részéről, amelyet ők egyfajta szekularizációs folyamatként érzékelnek, amely azt eredményezi, hogy az emberek nem gondolnak annyit a halálra. Ellenben, ha a halálra való gondolás már nem mindennapi, a vele való viszony már nem familiáris, akkor egy idő után a halál gondolata ijesztővé is válhat, amely még inkább megmagyarázná a haláltól való elidegenedést. Ha ezt a vonalat követjük, akkor a vallásos diskurzus, a halálról való elmélkedés propagálása, a négy végső dologról szóló prédikációk és meditációs kötetek elterjesztése inkább a halál újrafamiliarizálásának tekinthető, mintsem a halál fenyegető instrumentalizálásának.

³ Philippe Ariès: *i. m.* 385.

⁴ Jean Delumeau: *i. m.* 72.

⁵ *Uo.* 73.

⁶ Philippe Ariès: *i. m.* 386.

⁷ Kováts István: *Középkori és 16–18. századi vesztőhelyek régészete Európában és Magyarországon*. Archaeologiai Értesítő CXLII(2017). 168.

Másrészt tapasztalható lesz egyfajta moderációs törekvés is a halál bemutatásával kapcsolatban, amely a középkori *ars moriendi* mint követendő meghalási rituálét, valamint a *macabre*-művészet intenzív reprezentációkkal operáló képvilágának elutasítását vonja maga után. Az *ars moriendi* kritikájával kapcsolatban lassan elterjedt az a gondolat, hogy a meghalás egy természetes folyamat, nem kell dramatizálni.⁸ Különösen protestáns részről tapasztalható a *macabre*-ábrázolások vehemens elutasítása. A reformátorok nevetséges karikatúráknak tartották a középkori halálreprezentációkat, élesen bírálták azok legitimitását és rémületkeltését.⁹

A halál és a haldoklás moderálása is a halálfélelem és a halállal szembeni eltávolodás ellen irányult, bár az kérdéses, hogy ez mennyire tudott hatékony lenni. A halál emberekhez való közelítését, az ember és halál közti familiáris kapcsolat visszanyerését főként protestáns részről egy másfajta rezignáltság kilátásba helyezésével próbálták elérni. Egy új gondolat volt felerősödében, amely a halált csak azért tudta elfogadottá vagy esetenként kívánatosná tenni (legtöbbször betegség esetén), mert a földi szenvedések végeként prezentálta.¹⁰ Ez viszont már egy másfajta rezignáltság, beletörődés, amely jóval kevesebb vigaszt nyújt.¹¹ Emellett pedig, ha tudattalanul is, de szintén hozzájárulhat a halálfélelem növekedéséhez.

A halál órájának és a haldoklás jelentőségének lefokozása (most már kevésbé hisznek abban, hogy az utolsó órában eltörölhető az ember minden rossz cselekedete annak függvényében, hogy utat enged a kísértéseknek vagy nem) azt a gondolatot erősítette fel a korabeli emberekben, hogy a halálra való felkészülésnek az egész életünket be kell árnyékolnia, a halálra egy egész életen át kell készülni.¹² Ezért lesz még nagyobb az összefüggés a jó élet és a jó halál között; megerősödik az a hit, hogy az erényes élet jó halált, az erkölcstelen, kicsapongó élet pedig rossz halált eredményez.¹³ A halál és a meghalás művészete, az *ars moriendi* kiegészült a jól, erényesen megélt élet művészetével, az *ars vivendivel*.¹⁴ A 16–17. századi egyházi szövegekben már nem azon lesz a hangsúly, már nem az lesz a cél, hogy megtanítsák a haldoklókat a meghalás művészetére, hogy felkészítsék őket a halálra, hanem az, hogy az élőket megtanítsák a halálról való elmélkedésre.¹⁵

A halálkép megváltozása a jó halál koncepciójára is hatással volt. Az eddig rettegett hirtelen, hosszú haldoklás nélküli halált, a *mors improvisát* vagy *mors repentinát* már nem tartották kifejezetten rossz halálnak, hiszen hamar megszabadította őket a földi bajjuktól.¹⁶

A 16–17. században megnyilvánuló halállal szembeni attitűdváltozással kapcsolatban Ariès árnyaltan fogalmaz, nem tartja számottevőnek a létrejött változásokat. Szerinte a reneszánsztól

⁸ Philippe Ariès: *i. m.* 386.

⁹ *Uo.* 387.

¹⁰ *Uo.* 388.

¹¹ Itt meg kell jegyeznünk, hogy ezt arra a hiedelemre, attitűdre vonatkoztatjuk, amelyik a halált az élet kontinuitásából kiragadva nem átmenetként, egy új élet kezdeteként fogja fel, hanem bukásként, kudarcként. Ezt az elgondolást Ariès alapján a közmentálisra vonatkoztatjuk, amelyre az egyház is hatást kívánt gyakorolni. Nem állítjuk azt, hogy az egyház nem vallotta és tanította továbbra is a halál utáni élet tanát.

¹² Philippe Ariès: *i. m.* 388.

¹³ Albrecht Classen: *Death and the Culture of Death. Universal Cultural-Historical Observations, with an Emphasis on the Middle Ages. = Death in the Middle Ages and Early Modern Times. The Material and Spiritual Conditions of the Culture of Death.* Szerk. Uő. De Gruyter, Berlin/Boston 2016, 23.

¹⁴ Philippe Ariès: *i. m.* 389.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ *Uo.* 399.

kezdve észlelhető volt ugyan egyfajta feszélyezettségérzés, tartózkodás a halállal kapcsolatban, ami előtte nem nagyon volt, vagy ha volt is, ilyen tisztán csak mostantól fejeződött ki. „Egy tapintatos eltávolodás volt, amely nem jutott el a szándékos tagadásig, a halál figyelmen kívül hagyásáig vagy a közönyig, a halállal szembeni familiaritás és az ehhez kapcsolódó hagyomány, a hozzá kötődő tapasztalatok még túl erősek voltak ahhoz.”¹⁷ Ariès ezekhez a változásokhoz köti a *macabre*-művészetben megjelenő halálrepresentációk változásait. Szerinte a halállal szembeni távolságtartás mutatkozik meg abban is, hogy a *transi*-ábrázolást a *macabre*-művészetben felváltja a csontváz ábrázolása, amely kevésbé félelmetes, de egyben kevésbé emberi ábrázolás is; amely egy idő után teljesen elveszíti emberi formáját, csak a koponya marad meg belőle a halál absztrakt szimbólumává alakulva.¹⁸

A halálrepresentációk mögött egy jelentős mentalitásbeli változás kezdete lappangott. Az eddig oly ismerős, szelíd halál képe fokozatosan egyre titokzatosabbá, erőszakosabbá, felkavaróvá és vaddá változott.¹⁹

A halállal szembeni attitűd megváltozásának tettenérése és hatásai Lépes Bálint fordításköteteiben

Lépes Bálint (1570–1632) veszprémi, nyitrai, majd győri püspököt tartják a barokk szép-próza első magyarországi képviselőjének.²⁰ Bán Imre szerint ő a seicento modor első magyarországi képviselője is.²¹ Fő műve a 17. században különösen nagy népszerűségnek örvendő témát, a négy végső dolgot megszólaltató kétkötetes fordítás, melynek első tórusa *Az halandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre* címet viseli. Ezt a könyvet Prágában, Sessius Pál nyomdász által 1616-ban adta ki. A fordítás második kötetét, a *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükör* címűt egy évvel később, 1617-ben jelentette meg ugyanott. A dolgozatban a fordításnak csak az első kötetével kívánunk foglalkozni, ennek a kötetnek a halálképre, halálrepresentációira és azoknak szövegbeli felhasználására fogunk fókuszálni.

Lépes nagyszabású alkotása halálmentalitások szempontjából különösen érdekes szövegnek ígérkezik, már csak abból kiindulva is, hogy hármass fordítás. Az eredeti szövegek szerzője Gabriele d’Inchino olasz Ágoston-rendi prédikátor, akinek a sok kiadást megért prédikációskötetét Anton Duleken karthauzi szerzetes fordította latinra, amelyre Lépes Bálint a kötet előljáró levelében írottak szerint 1612-ben talált rá, és akkor született meg benne az az elhatározás, hogy magyarra fordítja. Bitskey István szerint ez a fordítói tevékenység 1612 nyarára és 1616 tavaszára datálható.²²

¹⁷ Philippe Ariès: *i. m.* 404. („It was a discreet separation that did not go so far as a deliberate denial, neglect, or indifference; the familiar attitudes toward death and all the traditions and experiences they involved were still too powerful for that.” – fordítás tőlem, N. E. I.)

¹⁸ *Uo.* 424.

¹⁹ *Uo.* 774.

²⁰ Szilágyi Mariann: *Az apokalipszis megjelenése és katolikus hagyományai régi irodalmunkban*. Árkádia (internetes folyóirat) 2011.04.18. (http://arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/szilagy_i_apokalipszis)

²¹ Bán Imre: *A magyar barokk próza változatai* = Uő: *Eszmék és stílusok*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 203–215.

²² Bitskey István: *Lépes Bálint és az olasz „Seicento” stílus*. = Uő: *Eszmék, művek, hagyományok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1996, 150.

A fordítás sosem pusztán szolgai munkát, az eredeti szöveg töredelmes, minél pontosabb visszaadását jelenti, hanem mindig átdolgozást, kulturális adaptálást is feltételez. Ez a szöveg pedig, mivel hármassal fordítás, három kultúra jelentésrétegeit is magán viseli, éppen ezért átfogóbb képet tud nyújtani a kor mentalitásáról. Ehhez hozzáadódik az is, hogy ez a szöveg nemcsak különböző kultúrák lenyomatait viseli magán, hanem – ahogy majd részletezni is fogjuk – több század kulturális örökségét is magán hordozza, főleg halálreprezentációk szintjén. Ilyen szempontból igazi vándorszövegnek tekinthető.

Már említettem, hogy témájában mennyire igazodik a 17. században oly népszerű eszkatologikus diskurzushoz a klérus részéről, és hogy emögött milyen mentalitásbeli változás áll. Egy olyan korban, ahol az egyháziak úgy érzékelik, hogy híveik kezdenek egyre inkább eltávolodni a haláltól, nem gondolnak az üdvösségükre, nem készülnek a halálra, egyre fontosabbnak gondolják a halálról való gyakori elmélkedés elterjesztését, a *memento mori* gondolatának propagálását. Ebben a vállalkozásban pedig óriási teret kap a koldulórendek (lásd: Inchino) azon stratégiája is, hogy az egyébként nem feltétlenül iszonyatosnak vagy félelmetesnek értelmezett halálreprezentációkat feltöltse „üdvösséges értelemmel”, hogy esetenként a velük való ijesztegetést is felhasználják prédikációikban, kegyességi műveikben.²³ Talán itt lesznek a legszebb példák arra, hogy ha szükségesnek érzik, a megtérés érdekében valóban instrumentalizálják a halált. Ezért fordul elő az, hogy a négy végső dologról szóló művekben is inkább a félelmetes, az elretentő képeket helyezik előtérbe: „A barokk korban később is jellemzővé válik, hogy a végső dolgok közül e negyedikről egyáltalán nem, vagy csak kevésbé részletes leírást adnak a szerzők, és inkább az elretentő kinszenvedés képeit helyezik előtérbe. Talán a rossztól való félelemnek a bemutatása inkább tűnik észszerűbbnek a »memento mori« és a »vanitas« jelmondatú barokk korban, mint a jó utáni vágyódásé”.²⁴

Lépes Bálint könyveiről a szakirodalom sokáig egyöntetűen elmélkedéskötetként beszélt,²⁵ de ezzel kapcsolatban akadtak más vélemények is. Laczházi Gyula már úgy ír róla mint prédikációskötetről.²⁶ Államvizsga-dolgozatomban²⁷ én sem tekintettem egyértelműen prédikációskötetnek, hiszen a könyv műfaja szerintem jóval sokrétűbb, rengeteg tényező bonyolítja ennek meghatározását. Beszédes lehet Lépes részéről maga a címadás gesztusa is műfajiság szempontjából, amelyről tudomásom szerint a szakirodalom nem igazán értekezik, tudniillik az, hogy „fényes tükrö”-nek nevezi a kötetét, és már az első oldalakon a halálról való elmélkedésre hívja fel a figyelmet, arra mutat, hogy bár nagyon erős prédikációs kiszólásai vannak, érződik, hogy elmélkedéskötetként próbálja „eladni” a művét. A tükrö elnevezés a címben azért is érdekes, mert sem a latin (*Conciones de quatuor hominis novissimis*²⁸), sem az eredeti olasz (*Prediche Sopra I Quattro Novissimi*²⁹) szövegben nem jelenik meg.

Azzal, hogy a négy végső dologról szóló, alapvetően prédikációs kötetből fordított könyvet vagy fényes tükröt (amely ráadásul az egész emberi nemzeté) elmélkedéskötetként prezentálja,

²³ Philippe Ariès: *i. m.* 180.

²⁴ Szilágyi Mariann: *i. m.*

²⁵ Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1961. 381.

²⁶ Laczházi Gyula: *Vanitas és memento mori. = A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály. Gondolat, Bp. 2007. 309.

²⁷ *Lépes Bálint halálról és ítéletről szóló elmélkedésköteteinek újraértelmezése*. Államvizsga-dolgozat, 2019.

²⁸ Anton Dulcken: *Conciones de quatuor hominis novissimis*. Köln 1609.

²⁹ Gabriello Inchino: *Prediche Sopra I Quattro Novissimi*. Velence 1601.

még inkább bevonja magát abba az általános egyházi törekvésbe, hogy megtanítsa a haláltól eltávolodott híveket a halálról való elmélkedésre, és ezáltal minél előbbi és minél teljesebb megtérésre indítsa őket. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Lépes Bálint magas rangú püspökként nemcsak a katolikus hívek megtérésének, hanem az ellenreformációnak is szolgálatában állt. Ellenreformatori tevékenységének nyomai ebben a kötetében is fellelhetők.

Lépes a négy végső dolgról szóló beszédet, elmélkedéskötetet magyarországi viszonylatban hiánycikknek gondolja, ezért is vállalkozik a lefordítására elmondása szerint. Bár meglehetősen szerénykedő modorban ír róla, indoklása tartalmazhat egy rejtett utalást is. Lépes valószínűleg tudja, hogy a keresztény Európában a négy végső dolgról való beszéd ekkorra már nagyon elterjedt gyakorlat, és elgondolása szerint Magyarország sem maradhat le tőlük. A rejtett utalás mögött ott bujkál az írói, fordítói hiúság, a magyar nemzetnek minden bizonnal egy ilyen kitűnő püspök kancellárra volt szüksége, aki pótolni tudja ezt a hiányt: „Holott azért ilyen nagy ereje, haszna és foganatossága legyen az utolsó dolgok felől való gyakori elmélkedésnek, gondolkodtam sokszor róla, mely dicséretesen cselekednék valaki e mostani eszeveszett üdőben, midőn az vétekben való nagy szabadság miatt inkább minden rendek annyira megundokították az ő útokat, hogy szintén most telik be egyszer Krisztus Urunknak amaz mondása: Abundabit iniquitas ⁊ charitas multorum az embereknek juttatná, és fejekben rágná ez különben nem lehető dolgoknak valóságos emlékezetét”.³⁰ Lépes művét a hívek lelki gyarapodására szánja: „Ugyan nagy kárnak is aléottam volna lenni, ha ez a fényes tükör az mi nemzetségünkől elrejtett volna, melyből minden keresztény megértheti, mit kölessék neki cselekedni, hogy az pokolnak kínját elkerülhesse, és az mennyei boldogságnak javához hozzájuthasson... Mint egy valami gazdag tárház gyanánt lehet nálunk ez az könyvecske, úgymint kiben nagy temérdek kincs vagyon: lölküknek lölki jókkal való bevelkedésére helyezhetve”.³¹

A kötet mottójául *memento mori*-felfogást megragadó idézetet választ Sirák fia könyvéből: „In omnibus operibus tuis memorare novissima tua, et in aeternum non peccabis”.³² A könyv másfél évszázaddal későbbi kiadásában ennek a mondatnak a fordítása így áll: „Minden cselekedeteidben megemlékezzél utolsó dolgaidról, és örökké nem vétkezel”.³³

Rögtön utána a halálról való elmélkedés hasznosságára hívja fel a figyelmet, amely aztán végig hangsúlyos marad a műben. Mivel egyházi szöveg, ezért halálkoncepcióját a halál túlvilági meghatározottsága fogja jellemezni, de ezen belül a halállal kapcsolatos attitűd a műben nem lesz teljesen egyértelmű.

A könyv elején a túlvilági életről írva, leszögezi nyugtatásként, hogy nincs minden hívőnek oka félni a halál után következő dolgoktól. Az elején sokkal nagyobb hangsúly fektetődik arra, hogy milyen a mennyei boldogság, és arra, hogy a híveknek mit kell tenni érte. A mennyei paradicsom elérésére pedig a legbiztosabb módszer a szerző szerint a négy végső dolgról való szüntelen emlékezés: „Semmi jobban meg nem utáltathatja velünk az undokságos büntételnek gonosz szokását, semmi úgy erkölcsünknek és életünknek megjobbítására nem vezetülhet bennünket, mint végső dolgainknak, az Halálnak, Ítéletnek, Jutalomnak és Büntetésnek szüntelen emlékezete”.³⁴

³⁰ Lépes Bálint: *Az halandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre*. Prága 1616. RMK I. 0469. 7.

³¹ *Uo.*

³² *Uo.* 1.

³³ Lépes Bálint: *Az halandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre*, Eger 1771. 3.

³⁴ *Uo.* 1.

A négy végső dolgon való elmélkedés hasznosságának bizonyítására felhasználja a retorika összes eszközt. Például retorikai kérdések hosszú sorával fejtegeti azt, hogy ezeknek emlékeztetőben ki lehetne olyan vakmerő, hogy vétkeiket még szaporítaná merné. („Ki volna olyan vakmerő, hogy...? kezdetű kérdések) A műben ugyanúgy operál reménykeltő, mint félelemkeltő képekkel és alakzatokkal. Minden képet, exemplumot, történetet és alakzatot az érvelésnek rendel alá annak érdekében, hogy meggyőzze híveit a négy végső dologról való gyakori elmélkedés szükségességéről.

Nagyon hangsúlyosan, többször is megjelenik a megtérés későre halasztásának kétségbejítő tapasztalata, az emberek haláltól való eltávolodása. Lépes ezt a panaszt is képekben világítja meg. A halált legtöbbször megszemélyesítve említi a műben. A bibliai részből (*lectio divina*) kiinduló elmélkedésben a halál mint győztes, mindeneken regnáló figura jelenik meg. A halálnak ilyen formában való megjelenítése is gyakori halálreprezentációnak számít, a középkori örökség része.³⁵ Ez a kép viszont már Lépes szerint sem győzi meg az élőket arról, hogy meg fognak halni, és hogy érdemes az üdvösségükkel foglalkozniuk: „Holott azért látom az embereknek ilyen nagy feledékenységeket, tapasztalom nagy vakmerő bátorságos és halálfélelme nélkül való életeteket, s magokviselését, okot adván az Evangéliom reá, kibem amaz életében virágzó ifjúnak vagyon kimúlásáról való emlékezet, az halálról szándékozom szólni”.³⁶

Lépes kötetében a megjelenített halálkép, halálkoncepció sem értelmezhető egyértelműen. Halálreprezentációkban és halálműfajokban egyaránt bővelkedő könyv ez, amely alapvetően a korra jellemző halálképet vetíti vissza, viszont helyenként találni benne olyan részeket, amelyek a középkorban népszerű műfajokat és a hozzájuk kötődő halálattitűdöt idézik fel.

Általában minden halálról szóló vagy halált tematizáló műben megjelenik a halál eredetének fejtegetése, amely azáltal, hogy megmagyarázza az emberi élet eme titokzatos fenoménjét, egyben közelebb hozza a halál gondolatát, és megpróbál ezzel kapcsolatban valamilyen megküzdési stratégiát is adni. Ezalól Lépes Bálint szövege sem kivétel, ő a halál eredetének magyarázata által, hogy a halál a bűn által jött a világba, nem Isten teremtette, szeretett volna hozzájárulni ahhoz, hogy a halált szelídebbé, kevésbé félelmetessé tegye hívei számára, hiszen ezt a magyarázatot odáig vezeti, ha a bűn volt a megrontója az emberi életnek és eredője a halálnak, akkor annak, aki Krisztus tanítása szerint megtér és többet nem vétkezik, nincs miért félnie a haláltól. A halál elfogadtatását próbálja elérni vagy megerősíteni a hívekben azzal is, hogy az ember természetes büntetésének tekintsi.³⁷

Viszont, ahogy említettem, nem mindenhol ilyen semleges vagy pozitív kicsengésű a halál bemutatása. A szöveg magába építi a középkorban főleg olasz földön elterjedt hagyományt, amely a halált fúriaként, démonként mutatja be.³⁸ Ezt nemcsak a halál külső lefestése jelzi a könyvben („Ímhol az kegyetlen és megengesztelhetetlen halál, kinek nagy magas szarvai vannak”³⁹), erre hajaznak a halál megszemélyesítései is. A halál ólalkodóként és tolvajként bemutatása a kötetben olyan, mint az ördögé, aki az ember romlására törekszik. Ezt az emberi test tönkretételével,

³⁵ Philippe Ariès: *i. m.* 152.

³⁶ Lépes Bálint: *i. m.* 11.

³⁷ *Uo.* 23.

³⁸ Horányi Ildikó: *A halál perszonális ábrázolása a középkor művészetében. = A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája.* Szerk. dr Pilling János. Semmelweis Kiadó, Bp. 2010. 44.

³⁹ Lépes Bálint: *i. m.* 24.

földbeni megrohasztásával kapcsolatban is kiemeli. A halál ezt azért csinálja, hogy rontsa meg az embert, ha már a lelkét nem is tudja elvenni.⁴⁰

A halál kegyetlensége, annak hangsúlyozása, hogy senkit sem kímél, sem időset, sem fiatal, a halálban való egyenlőséget helyezi előtérbe, valamint azt is, hogy az üdvösséget nem érdemes halogatni. Ehhez hozzáadódik még a halál fegyvereinek hosszas, barokkos lendületű felsorolása, amely arról próbálja meggyőzni az olvasókat (vagy a hallgatóságot), hogy mindenféle halálnemre fel kell készülni.⁴¹ Erre való bizonyításként Lépes fontosnak tartja felsorolni a nagy történelmi személyek, filozófusok, híres poéták és egyéb neves emberek halálnemeit. A halálnemek felsorolása után említi meg, hogy a halál nem küld követet elénk, ezzel felhívja a figyelmet a halál órájának kiszámíthatatlanságára.

A halál órájának a könyv nem tulajdonít különösen kitüntetett szerepet, egyértelműen azt próbálja elhiteni olvasóival, hogy a halálra egy egész életen át készülni kell, a halálról folyamatosan kell elmélkedni. Ennek ellenére egyes részeknél fellelhető benne a késő középkori *ars moriendik* világa is. A meghalásról szóló részben a folyamat leírása és az arra vonatkozó utasítások, az utolsó kísértések prezentálása minden bizonnyal egy valószínűsíthetően késő középkori *ars moriendi*-szöveg beépítése a kegyességi műbe. Ez a jelenség nem egyedi abban a korban. Deák Zsuzsanna az *ars moriendi*-kiadványok európai viszonylatáról így ír: „(...) a haldoklás rítusát szervesen kiegészítő német, francia és olasz nyelvterületen nagy számban előforduló *Ars moriendi* kiadványoknak csupán nagyon kisszámú korabeli, kéziratos magyar fordításával találkozunk. Ráadásul a nyugati, latin nyelvű és több nyelvre is lefordított példáktól eltérően ezek a szövegek csupán kiragadott részletek: nem önálló, nyomtatott kiadványokban jelennek meg, hanem több eltérő szöveggel összekötve (Érsekújvári Kódex), esetleg egy halálról szóló elmélkedés részeként (Szekelyudvarhelyi kódex). (...) Ebben a megközelítésben a jó halálra való felkészülés, egyáltalán a jó halálról való gondolkodás késő középkori mintáit nemcsak a haldoklás eseményéhez kapcsolódó *Ars moriendi* kiadványokban, de más, a «hétköznapi» vallásossághoz tartozó szövegekben, képekben és az ezeket egybeszervező vallásos (lelki)gyakorlatokban (elmélkedés, ima) is tetten érhetjük”.⁴² Amint látjuk, Lépes Bálint *ars moriendije* is hasonlóképpen foglalódik bele egy ilyen grandiózus prédikációs, elmélkedéskötetbe.

Ebben a részben hangsúlyozza a halál órájának félelmetes voltát, a haldokló drámai harcát érdekes módon úgy prezentálja, mint a test és lélek iszonyú küzdelmét.⁴³ („Meghalni nem egyéb, hanem nagy gyötrelem, belső rettenetes harc, a léleknek és a testnek való ütközete, minden rettenetes dolgoknak való iszonyúsága.”⁴⁴) Az *avaritia* kísértése⁴⁵ külön hangsúlyt kap, ez is megerősítheti azt a feltevést, hogy a belefűzött *ars moriendi*-szöveg késő középkori.

A vége azonban ennek a rövid *ars moriendi*-átdolgozásnak nem azzal zárul, hogy a haldokló kiállja a próbákat, és bizton remélheti az üdvösséget, ahogy az *ars moriendi*-kiadványok szoktak

⁴⁰ *Uo.* 54.

⁴¹ *Uo.* 26.

⁴² Deák Zsuzsanna: *Temptatio dyaboli de impatientia. Szenvetés és türelem koncepciói a késő középkori jó halálban. = A halálbiztos halál. Tanulmányok az elmúlás és a halál kultúrájáról.* Szerk. Diósi Dávid. Szent István Társulat–Verbum, Budapest–Kolozsvár, 2011. 94.

⁴³ Lépes Bálint: *i. m.* 83.

⁴⁴ Lépes Bálint: *i. m.* 83–84.

⁴⁵ Philippe Ariès: *i. m.* 171.

végződni.⁴⁶ Ez a leírás az élet utáni életet körülvevő bizonytalanságot erősíti meg: „Meghalni nem egyéb, hanem ez világból, az emberi társaságból kiköltözni és járatlan, tudatlan utakra indulni, kiken soha azelőtt nem voltál, nem tudni, micsoda társaságba jutsz, ki legyen vezéred, az ördögök-e vagy az angyalok, minémű szállásra érsz estére, örökké való tűzre-e vagy idő szerént valóra avagy az mennyei Paradicsomban...”.⁴⁷ Ebben is érezhetünk egy apró elmozdulást a középkori attitűdhöz viszonyítva.

Elmozdulás tapasztalható a jó halál megítélésével kapcsolatban, amelyről az egész kötetben nem alakul ki egy egységes kép. Nagyon sokat beszél a hirtelen halálról is, de azzal kapcsolatban nincsenek letisztult magyarázatai, amelyekből következtetni tudnánk arra, hogy ő valójában mit is tart jó halálnak. Bár a mű nagy arányban építi magába a középkori műfajokat, és néhány megjegyzés erejéig megidéz néhány, a középkorban nagyon népszerű hiedelmet (például azt, hogy akik váratlanul, hirtelen halállal halnak meg, azok biztosan gonosz életet viseltek), mégsem állíthatjuk, hogy a jó halálról való vélekedését ez határozná meg. Az alábbi részletek ezt próbálják láttatni.

Egyik elmélkedésében azt írja, hogy a gonosz ember hamar meghal, méghozzá hirtelenséggel.⁴⁸ Ebben visszatükröződni látszik az a hit, hogy a rossz halál a gonosz élet következménye. De néhány bekezdéssel később már azt írja, hogy a halál késlekedése nem válik az embernek a hasznára, a hirtelen halál pedig nem förtelmes dolog, sőt akár előnyös is lehet a hívek számára.⁴⁹ Itt már érezzük azt az attitűdöt, amelyet Erasmus és Bellarmino, valamint a reformátorok közül is sokan képviseltek, miszerint a hirtelen halál (*mors improvisa*) nem rossz halál, nem kell azt rettegni. Lépes Bálint is ehhez az attitűdhöz áll közelebb: többször írja azt, hogy a halálon azért nem kell bánkódní, sőt örülni kell neki, mert ez a földi harc, a kísértésekkel való küzdelem, a földi nyomorúság véget érését jelenti, az előtte való haldoklási idő rövidsége, a halál hirtelensége pedig nem sokat számít. Többször megjelenik az a gondolat, hogy a bűnös élet rossz halált eredményez (bár nem ad arra egységes magyarázatot, hogy mi tekinthető rossz halálnak, erre vonatkozóan igen szerteágazó utalásokat tesz), de emellett az is, hogy a jó élet nem biztos, hogy jó halált hoz.⁵⁰ Ebben a félelmet vagy legalábbis nyugtalanságot keltő gondolatban megint az a hit tükröződik vissza utalásszinten, hogy a halál órájának félelmetes megpróbáltatásai, valamint az utolsó kísértések még rávehetik az addig erkölcsös életű embert, hogy jó, érényes élete ellenére bűnben haljon meg, hogy higgyen a kétségbeesés kísértésének, vagy épp az *avaritia* kísértése csalja törbe, hogy a földhöz való ragaszkodása miatt pokolra jusson.

Gondolatmenetét további magyarázatokkal folytatja. Az egész könyv nagyon erőteljesen érvelő jellegű, minden ennek rendelődik alá. Lépes célja, hogy meggyőzze hallgatóságát és olvasói körét arról, hogy bár elmondása szerint az emberek nem hiszik, vagy legalábbis nem úgy viselik magukat, mintha hinnék, de mégis mind meg fognak halni. Érveléséhez minden elérhető eszközt felhasznál, és felkészül a lehetséges ellenérvekre is, amelyekre szintén választ ad. A szöveg mögött néha fel-felsejlik a nyitrai püspök alakja, aki híveinek mindenben szolgálatára akar lenni, főleg az olyan részekben, amelyekben az elhunyt hozzátartozók haláláról beszél. Ezekben a részekben személyesebb lesz a hangvétel, és vigaszt keltőbb képeket

⁴⁶ Deák Zsuzsanna: *i. m.* 100.

⁴⁷ Lépes Bálint: *i. m.* 84.

⁴⁸ *Uo.* 51.

⁴⁹ *Uo.* 53.

⁵⁰ *Uo.* 54.

találunk. A szöveg mögött megjelenik az a szándék is, hogy nemcsak a lehetséges ellenérvekre kell választ adni, hanem a hívek minden életet meghatározó kérdésére is. Ilyen részlet például az az elmélkedésrész, mikor azt próbálja fejtegetni, hogy a jámborokat miért veszi ki Isten akár már ifjúságukban a világból. A püspöknek ugyanis választ kell adnia arra a valószínűleg még élő hitre, amely nem minden esetben látszik beigazolódni: hogy az erényes, jámbor élet minden esetben jó halált eredményez (itt is használja a jó halál kifejezést, de továbbra sem tisztázza, hogy pontosan mit ért ezalatt).⁵¹ Ennek ellenére hatásos eszközökkel arra buzdítja a híveket, hogy viseljenek jó életet, ha jó halállal akarnak meghalni.⁵² Amint láthatjuk, ezt a hitet szeretné propagálni.

Még bonyolultabbá teszi a jó halálról való elgondolásának tettenérését a következő idézet: „Az hértelen és véletlen haláltól, ments meg Uram minket, mert az hértelen halál, jó lehet, de az véletlen halál, nem lehet soha jó”.⁵³ Magyarázata erre vonatkozóan kissé nehezen értelmezhető, hiszen a továbbiakban fejtegetéseiből az tűnik ki, hogy csak az a jó halál, amelyik ájtatosságban és készülletben talál. Ez pedig nagyon hasonlít a középkori jó halál koncepciójára. Erre pedig a következőkben is ráerősít: „Istenes életnek jó halál a vége, gonosz életnek viszont pokolhalál”.⁵⁴ Az istenfélők hirtelen haláláról a továbbiakban azt mondja, hogy ez is csak azért lehet jó, mert okítja vagy legalábbis megijeszti a bűnösöket. Szent Ágostont idézve pedig tovább próbálja erősíteni a jó élet és jó halál szoros összefüggését: „Nem halhat meg gonoszul az, aki Isten szerént jámborul él”.⁵⁵

Halálrepresentációk szintjén talán a legrészletesebben kidolgozott, a legtöbb magyarázattal ellátott a csontváz ábrázolása. A csontváz halálrepresentációként való gyakori felhasználása a szövegben nem meglepő. Egyrészt azért, mert az eredeti szöveg olasz földről származik, ott meg a csontváz mint halálábrázolás a középkorban is sokkal elterjedtebb volt, mint a *transi*,⁵⁶ másrészt meg azért, mert a 16–17. századra már inkább ez volt az elterjedtebb halálábrázolási forma.⁵⁷ Lépes ezt a halálrepresentációt használja fel elmélkedésében arra, hogy a híveket megtérésre buzdítsa. „Ő, bölcs képiróknak jeles mesterségek, elég éktelen ábrázat ugyan, de titkos dolgokkal bévelkedik.”⁵⁸ Az érzékszervek, nem, rang és kor nélküli csontváz bemutatása, aki sarlót tart a kezében, és senkit nem kímélve, vakon megy előre, hogy pusztítsa az embereket egy olyan ekphrasziszként (vagy inkább hüpotüposzisz) jelenik meg az elmélkedésben, amely a halál hirtelenségére és kegyetlenségére való utalással a *halál diadala*-típusú középkori műfajt idézi meg. Ez a fajta ábrázolás elég gyakran jelenik meg a műben, mindig olyan kontextusban, amely elborzasztja az olvasót. A hozzá fűződő magyarázattal a szerző viszont közelebb szeretné hozni ezt a representációt, hogy hívei okulhassanak belőle. Bár a kötetben a csontváz mint halálrepresentáció gyakrabban fordul elő, a *transi* is megjelenik. A bomlásrepresentációkat

⁵¹ *Uo.* 185.

⁵² *Uo.* 206.

⁵³ *Uo.* 234-235.

⁵⁴ *Uo.*

⁵⁵ *Uo.* 236.

⁵⁶ A már bomlásnak indult holttest ábrázolásait kell érteni alatta.

⁵⁷ Horányi Ildikó: *A halál perszonális ábrázolása a középkor művészetében. = A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája.* szerk. dr Pilling János. Semmelweis Kiadó, Bp. 2010. 44.

⁵⁸ Lépes Bálint: *i. m.* 35-36.

is előszeretettel részletezi, és hosszan kesereg rajtuk.⁵⁹ Ezeket arra használja fel, hogy a halál kegyetlenségét hangsúlyozza, ehhez a leíráshoz pedig minden érzékszervet bevon. Ez az eljárás rokoníthatóvá teszi a Szent Ignác-féle meditációs gyakorlathoz. Ezekben az ábrázolásokban viszont megjelenik az a reneszánsz után népszerű képzettársítás, miszerint az emberi test oszlása az ember kudarcaként fogható fel.

A föld alatti férgek és a test bomlásának világa csak a könyv második részében, az ítéletről szóló részben, a feltámadással kapcsolatban egészül ki azzal a magyarázattal, hogy ez egy szükséges feltámadás előtti állapot, amely nem árt az embernek. Bár nem marad ilyen ijesztő, mondhatni megszéledített állapotban a könyv folyamán, a vigasztaló magyarázat készletetése is jelentéssé lehet.

Lépes Bálint halálbemutatása nem merül ki csupán ezekben a halálreprezentációkban. A szövegben a halál mint öregedő ember is megjelenik (ez lesz aztán a bűnös Föld jelképe is az ítéletről szóló részben), aki nemcsak az öregség, hanem a különböző betegségek kínzó és undorító jegyeit is magán viseli. Ez az ábrázolás szintén nagyon kedvelt halálreprezentáció a kor hasonló témájú alkotásaiban.⁶⁰ Korszerű, a barokkra különösen jellemző alakzat a halálkatalógusok beépítése a szövegbe. Lépes könyvének halálról szóló részében is található halálkatalógusokat, amelyekbe fordítóként magyar történelmi személyeket is beiktat, mintegy a latin szöveget kiegészítve.⁶¹ A korban szinten közismert gondolat, a halál az életben koncepció is hangsúlyosan jelenik meg.⁶² Ugyanúgy a halál álomként való prezentálása is, amely szövegbeli funkcióját tekintve a halál hívekkel való elfogadtatását, a halállal való megbékélést szolgálja.⁶³

A szöveg további érdekessége, hogy számos halálműfajt is magába olvaszt. Az eddig említettekén kívül találunk benne átdolgozott *danse macabre*-okat,⁶⁴ a középkorban oly népszerű halállegendákat,⁶⁵ ember és halál párbeszédét is.

A kötet halállal szembeni attitűdje, bár magán viseli a középkori örökség hatását, megjeleníti a korabeli ember halállal szembeni kissé megváltozott viszonyát, a haláltól való eltávolodást, elidegenedésének kezdetét. A könyv halálbemutatásának végkicsengése rendeltetéséből adódóan az, hogy az embereket megtérésre buzdítsa. Ehhez pedig a halálról való beszédet, a halálról való meditációt használja fel, és által kívánja újrafamiliarizálni a halált, a hívekbe azt a hitet táplálva, hogy a halál Krisztussal és az őt követővel szemben teljesen fegyvertelen, végig hangsúlyozva azt, hogy egyedül az élet megjobbítása tompíthatja a halálfélelmet.

A könyv ilyen szempontból is egy valódi tükör, egy igazi *speculum mortis*, nemcsak a kora újkori hívek számára, hanem a közép- és kora újkorral foglalkozó irodalmárok számára is, akik ennek a korszaknak a halálképét és halálműfajait szeretnék kutatni.

⁵⁹ Uo. 54.

⁶⁰ Martin Wangsgaard Jürgensen: *Spacing Death – Facing Death: Conceptualizing the Encounter With Death During The Early Modern Period. =Preparing for Death, Remembering the Dead.* Szerk. Herman J. Selderhuis. Refo500 Academic Studies 2015. 127.

⁶¹ Lépes Bálint: *i. m.* 69–72, 76–80.

⁶² Uo. 90–91.

⁶³ Uo. 166.

⁶⁴ Uo. 43–44.

⁶⁵ Horányi Ildikó: *i. m.* 41.

The Eschatological Works of Bálint Lépes. The Use and Significance of Death Representations in the Service of Conversion

Keywords: attitudes towards death, death representations, eschatology, clerical discourse.

This paper aims to present the subtle changes in the attitude towards death and its impacts on literature in the 16th and 17th centuries. It discusses the contributing factors to this change and their impact on the way death is presented and talked about, especially in the clerical discourse of the era. The first book of bishop Bálint Lépes that thematizes death and the Last Judgement is the perfect embodiment of all the conventional genres regarding death from the medieval era until the early modern period. Therefore, it can be considered worthy of an in-depth analysis. This paper tries to complete that task. It provides a profound study of the use and meanings of death representations reflecting the change in the attitude towards death.